

מסלול המטייל העברי בירושלים

בשנות טרם מדינה

// ד"ר יורם אלמכיאס' //

מבוא: טיילות חינוכית לאומית²

התחדשות מסגרת הטיולים העברית בעת החדשה והמגע המחודש עם אתרי הארץ ושביליה עוררו מטען רגשי והיסטורי מיוחד. גילוייה של הארץ ונופיה על אתריה המקראיים וההיסטוריים, לאוה בהתרגשות רבת עוצמה והעניק חוויה ייחודית לדור הצעיר החש לראשונה את המפגש עם הארץ הישנה-חדשה. המפגש עם חבלי הארץ המקראיים כמו ירושלים, הרי שומרון ויהודה, הגלבוש ובקעת הירדן, מדבר יהודה והנגב - עורר התרגשות רבה וסקרנות מלאה בתחושת שייכות לאומית. המטיילים העבריים, ובמיוחד בני הנוער, חשו כי הם 'עושים היסטוריה' ומחדשים מסורת קדומה לאחר שנות גלות ארוכות. ביטוי שיא לשכלול תופעת הטיילות הזו על זיקתה הלאומית, היו הסיורים והמסעות של תנועות הנוער והפלמ"ח (אלמוג 2000; גרטל 2000; אבישר 2005; שפרן 2013; רגב וחרובי 2017; שיש 2019):

לפיכך שקד הפלמ"ח לגלות את הארץ לנוער העברי ולטעת בו באורח מוחשי את הרגש החי אל ארץ-ישראל השלמה [...] פגישה זו בין הפלמ"ח ובין פאות מולדת נשכחות או בלתי נודעות, הצמיחה בבני הנוער הפלמ"חי זיקה חדשה לארץ-שורשית, סלעית ואף אינטימית, שנמסכה ונספגה בעולמם. (גלילי 1956, כרך ראשון עמ' לא-לב)

זכורני, לאחר אחד המסעות הראשונים שלנו לסביבות שכם, אמרו לי כמה אנשי קיבוצים וותיקים, ילידי אירופה וחניכי חו"ל, 'רק עכשיו, לאחר מה שראינו והרגשנו בנופים אלה של הארץ התחלנו לחוש אותה כמולדת. (שם, עמ' 151)

מחקרים חשובים הוקדשו זה מכבר לתפקידיהם של המרחב הגיאוגרפי והאתרים ההיסטוריים כמעצבי זהות לאומית. (סמית 1986; גורביץ וארן 1991; בן-ישראל 2004, עמ' 11-20). אף מחוללי התנועה הציונית הדגישו את הקשר הלאומי לארץ-ישראל מכח זיקת העבר ורציפות הקשר

²ד"ר יורם אלמכיאס - מורה דרך מוסמך ומדריך של"ח וידיעת הארץ. ראש ההתמחות ללימודי ארץ-ישראל, המכללה האקדמית לחינוך "אורות ישראל", מרצה, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוני' בר אילן, עורך ראשי לכנסים וקבצי המאמרים של כנס מחקרי חברון ויהודה, מדרשת חברון.
²המאמר מוקדש לזכר תלמידי הגיבורים: רס"ל ידידה רזיאל (רוזנברג), סרן נתנאל סילברג, רס"ן דוד מאיר, רס"ר צביקה לביא וסגן יוחאי דוכן, הי"ד ז"ל. יחדיו טיילנו בנתיבות ירושלים ובשבילי הארץ אשר אותה אהבו, בעבורה נלחמו ועל אדמתה נפלו במערכת 'חריבות ברזל- התקומה'. יהי זכרם ברוך.

ההיסטורי של העם לארץ, תוך בניית תודעה לאומית המורכבת מיסודות היסטוריים קדומים. ביטויים כגון: 'זכות אבות', 'נחלת אבות', ועוד - היו ביטויים שגורים בהגות הציונית. השימוש בהם נעשה לשם חיזוק התודעה הלאומית ועיגון השאיפות הציוניות במקורות. (לבסקי 1989, עמ' 7-8; קונפורטי 2006; בן ישראל 2004, עמ' 101, עמ' 113; כץ 2023)

לטיילות העברית מקום מרכזי בפיתוח רעיונות אלו, 'דרך הרגליים'. מערכת החינוך העברית, היתה מודעת להעצמתם של 'אתרי מורשת' (Heritage Sites) בארץ-ישראל. מן המפורסמים היו האתרים: תל חי, מצדה, קברות המכבים ועוד, אתרי מיתוסים שהתבססו והתעצמו עם התפתחותה של תופעת הטיולים במערכת החינוך הציונית- הפורמלית והבלתי פורמלית. במקביל, התפתחה טיילות לאתרים היסטוריים ותנ"כיים נוספים כגון: ירושלים (הכותל, הר הזיתים, מגדל דוד ועוד), ענתות ויריחו, שומרון (שכם ועמק דותן, סבסטיה ועוד) ויהודה (קבר רחל, מערת המכפלה) - אלו השתלבו במערכת הסמלים הלאומיים ויצרו מעין תודעה לאומית-מקראית. (אלבוים-דרור 1986; בן-יהודה 1970, עמ' 88; ספוזניק 2010; אלמכיאס 2012; ספוזניק 2015; אלמכיאס 2017). עוצמתית במיוחד היתה חוויית הראשוניות:

בני חורין אנו, משוטטים כאוות נפשנו, תרים את ירושלים בפנים ואת ההרים בסביבה [...] אנו נושמים את אוירם הצח של ההרים, סופגים אל תוכנו את האוירה הקדומה- והלב מלא ומתפעם מהרגשת חירות ללא גבול וסייג [...] משהו הומה ותוסס בי, משהו חדש שעל סודו טרם עמדתי- האם זו ברית האהבה ללא מצרים בה נקשרתי לאדמת המולדת? האם זו רוח הקדומים האופפת אותנו ומרעיפה עלינו מחסדה? (בן-צבי 1962, עמ' 36)

"מילה בסלע"-היינו פה!

אחד הביטויים הפיזיים להתחדשות מסורת הטיולים באתרים שונים, היה התיעוד הכתוב באבן- כתובות 'גרפיטי' (Graffiti) שנרשמו בידי קבוצות מטיילים ובעיקר תנועות נוער עבריות וחבורות סיירי פלמ"ח במספר אתרים בארץ כמו: בור המים במצדה, מערת חריתון, בור המים בהורקניה, מערת צדקיהו ועוד.³ משכיחות התופעה ניכר כי תיעוד ביקורים בכתובות בשטח היה מקובל בקרב מטיילים בכלל ובקרב מטיילים עבריים בפרט. נראה שתופעת התיעוד הפיסי והחקיקה באבן התפתחה בעיקר בקרב דור בני הארץ שהחל לגלות מחדש את מולדתו וחש את הצורך

³ Graffiti: צורת הריבוי של Graffiti, שריטה או חריתה קטנה באיטלקית. בשנת תש"ב (1942) קבע וועד הלשון את החלופה העברית חרותת תמורת Graffiti בתחום הארכאולוגיה. בדיונים של האקדמיה ללשון עברית הוצעו המילים: חרְתָּת או קייר: <https://hebrew-academy.org.il> מיום 29/12/2020.

להדגיש הן את הבראשיתיות של הטיול והן את עבריותו. ייתכן שבהשפעת מטיילים ומבקרים לא יהודים, שנהגו להנציח את ביקורם בחריתת שמש על קירות מבנים ודופנות מערות, לאורך ימי הביניים ובעיקר מראשית המאה ה-19 עם הופעת הטיילות האירופאית לגוניה. יש מקום להניח כי בני הארץ ביקשו לחקות את תופעת התיעוד וההנצחה מחד, אך להעניק לה לבוש עברי לאומי-מאידך. לרוב היה זה המפגש הראשון של המטיילים עם האתר ועורר תחושה של שיבת הבנים למולדת האבות ההיסטורית.⁴ בהבדל מהמבקרים הזרים שפקדו את האתרים ותיעדו את ביקורם באבן, המטיילים העבריים חשו שהם 'חוזרים הביתה', תוך טיפוח תחושת ילידיות הם התחברו מחדש לארץ הישנה-חדשה אותה עזבו אבותיהם לפני אלפיים שנה ומעשה החקיקה באבן נתן לכך ביטוי מוחשי, פיזי (גורביץ וארן 1991). בני הנוער העברי פקדו את האתרים כשהם חמושים במטען תודעתי שהיו משולבים בו תנ"ך, היסטוריה וספרות חז"ל, אגדות עם ומסורת קדומים, הגות ציונית וספרות אידיאולוגית. האתרים, המערות והנופים הקדמוניים אתגרו את בני הנוער פיזית וערכית: הרי שומרון ויהודה, הנגב, בקעת יריחו, מדבר יהודה והוואדיות שעברו על פניהם, החדירו בהם תחושה של המשכיות היסטורית וגאולת השממה. (וילנאי 1945, עמ' 10-11).

אם אכן מדובר בכתובות אותנטיות ובפענוח נכון שלהן (לשם כך נדרשת מיומנות ספציפית, השוואה לכתובות מקבילות, לעדויות סיירים ולהצלבה עם מקורות ספרותיים), הן עשויות להצביע על תופעה שהיתה רווחת ולשמש תיעוד משלים למקורות אחרים. דוגמה לתופעה הזו הן כתובות עבריות ממערת צדקיהו בירושלים. על קירות המערה תועדו מאות כתובות גרפיטי שאת רובן ככולן ניתן לקרוא ולהתחקות אחר מקורן. בחלק מהמקרים ציינו המבקרים את שמם, תאריך ביקורם, המסגרת בה טיילו ועוד. סביר להניח כי בחלק מעדויות כתובות אלו גלום מידע היסטורי חשוב העשוי לשפוך אור על קורות המערה, המבקרים בה ותיעוד הטיילות בירושלים בעת החדשה. (אלמכיאס, 2025). נבקש לסקור במאמר זה את מסלול המטייל העברי בירושלים בשנים שקדמו להקמת המדינה, בהקשר הרחב של זיקתו הלאומית לירושלים, תוך חשיפה למקורות מגוונים: זיכרונות טיולים ומסעות, חרותות באבן (Graffiti), ותיעוד בעיתונות התקופה.

⁴לא כולם ראו את התופעה בחיוב. זאב וילנאי מראשוני המדריכים לידיעת הארץ שעודד יציאה לטיולים וראה בהם ערך לאומי חשוב, מציין מפורשות בהנחיותיו למטייל: "אל ירשמו המטיילים את שמותיהם על מצבות וקברים ואל יקימו סימנים לזכר ביקורים במקומות היסטוריים. דבר זה מקלקל את המצבה ואת דמותה הקדומה שהוד של דורות חולף עליה". (וילנאי תש"ה, עמ' 19).

תמונה מס' 1: סמלי מגן דוד על קירות מערת צדקיהו. 1928.
צילום: הוהיה סעדיה (פב' 2021)

מסלול העולה והמטייל בירושלים בראשית המאה ה-20

סקירה של מקורות בני התקופה מעלה שמרבית המבקרים העבריים בירושלים בעת החדשה ובמיוחד בתקופת המנדט, סיירו במסלול שכלל את האתרים: מגדל דוד, חומות העיר העתיקה, הרובע היהודי, הכותל המערבי, מערת צדקיהו, קברי נחל קדרון, הר הזיתים והר הצופים. לעיתים סיירו גם בקברי הסנהדרין, קברי המלכים ('מערת כלבא שבוע') ו'חצר המטרה' - הסמוכה לקבר הגן. להלן מספר דוגמאות מייצגות על פי סדר כרונולוגי:

לוח ארץ ישראל לשנת תרנ"ו (1895) מתאר את מסלול 'אורחת הנערים' בדרכם מירושלים ליריחו וים המלח:

(האורחה) החלה מסעה משער שכם ותלך הלך ונסוע הירדנה, וכמעט בכל מדרך כף רגל מצאה לה עניין לענות בו. הנה מערת צדקיהו, הנה חצר המטרה, הנה גבעת סקופוס, הנה הר בציתא, נחל קדרון, הר הזיתים. ואם באנו רק להזכיר את כל המקומות שעברה עליהם האורחה אין אנו מספיקין במקום הזה.⁵

בשנת 1904 יצאו תלמידי בית המדרש למורים לסיור דומה בירושלים, כשהמגמה היא חינוכית לאומית מוצהרת: "להתבונן לחומותיה ולכל המקומות אשר סביבה. לכל המערות והקברים והחפירות הישנות. מטרת טיולנו היא להתקרב יותר אל ארצנו להכיר ולדעת אותה לא עפ"י הספרים בלבד, כי אם גם למראה עיניים".⁶

ברוך בן יהודה, תלמיד המחלקה השביעית בגימנסיה הרצליה, מתעד ביומנו את ימי המסע הגדול בירושלים בחודש ניסן 1913 (תרע"ג): מגדל דוד, סמטאות העיר העתיקה ("רחובות צרים ומעופשים"), הכותל המערבי ("רצינו להתנפל על הקיר, לנשק אותו, לחבק כל אבן בדמעות"),

⁵ יישוב"א' בינה בספרים' (ביקורת על לוח א"י של לונץ לשנת תרנ"ה), **החבלצת** 18 בספטמבר 1895.

⁶ קנטרוביץ, 'טיול תלמידי בית המדרש למורים', **ההשקפה** 14 ביוני 1904.

הר הזיתים ("משם ראינו את כל ירושלים. המחזה הוא נהדר מאוד"), שערי העיר העתיקה, מערת צדקיהו ("היא היא המערה שבה ברח צדקיהו בעת חורבן ירושלים"). בין השיטין הוא משתף את הקורא בחוויה הנפשית שהטביעה בו רושם רב:

אולם ממה שראיתי היום אני מלא רגשות אין קץ. טיילנו היום בכל ירושלים, ראינו את כל חורבות העיר העתיקה. מקומות שלא תארתי לי מעולם שאראה אותם, מקומות יפים ונפלאים. חייתי כל היום בממלכתנו אנו. נדמה לי שאני אחד מבני ישראל, חי בירושלים עיר הבירה, נלחם על יד חומת הבית ונקבר על הר הזיתים. (בן יהודה 1970, עמ' 122-125).

הזהותו הלאומית הטוטלית, מתכתבת רעיונית עם דברים שמתאר הסופר יעקב פולסקין אודות המחנך הנערץ יוסף ויתקין שזמן מה לפני מותו, בהרגישו כי קרוב קיצו (נפטר בד' שבט תרע"ב-1912), הגה באוטופיה על חיי העברים בעתיד בארץ ישראל. האוטופיה חדורה ברעיון תחיית הארץ בידי בניה השבים אליה. היא מתחילה בסיפור שויתקין טייל כביכול ב'מערת צדקיהו', הנמשכת לפי האגדה עד יריחו, תעה בה ונרדם. בהתעוררו לאחר מאה שנים, מצא ממלכה עברית, שנוצרה בעבודה העצמית של העברים (יערי-פולסקין 1964, עמ' 98). ההקבלה המעניינת הזו עשויה לחזק את הטענה כי לביקורים בירושלים בעת החדשה התלווה מטען לאומי ועל כך עוד להלן. הסופר שלמה שבא מתאר גם הוא בספרו 'הימים היפים' את מסלול התייר העברי-ציוני בירושלים בשנות העשור השני של המאה הקודמת:

הנה הוא ידידנו, התייר, שבא מעיר או עיירה נכבדה באירופה המזרחית. איש יהודי סוחר, אוהב עמו, ציוני (אולי כבר השתתף בקונגרס), משכיל, יודע ספר ודובר עברית [...] השנים, שנות תחילת העשור השני למאה. ישובה של ארץ ישראל מתפתח, וידידנו, החוזר ואומר כי בבוא היום יעלה אף הוא עם משפחתו להשתקע בארץ, מחליט לנסוע ולראות במו עיניו מה נעשה בישוב ארץ ישראל עד כה. מה יראה ידידנו בארץ באותם ימים? [...] לאחר הביקור ליד הכותל, יעבור התייר ברובע היהודי של העיר העתיקה, בסימטאות הצרות ובשוקי הבשר, הבשמים והמזכרות. ישמע קולו של שוק וידמה כי הוא שומע את קולות ירושלים מימי בית ראשון ושני. בימים הבאים יבקר בכל המקומות המפורסמים של ירושלים: מערת צדקיהו, מערת כלבא שבוע, קבר דוד, יד אבשלום, הר הזיתים. (שבא 1972, עמ' 226).

בשנת 1920 (אלול תר"פ) פירסמו המורים לידיעת הארץ ח"א זוטא וא"ל סוקניק את המדריך "ארצנו". בפרק על הסיורים בירושלים וסביבותיה נמנים האתרים: מגדל דוד, הרובע היהודי והכותל המערבי ("הרבה מן העולים נוהגים לכתוב את שמותיהם בדיו או בצבע על אבני הכותל לזיכרון ולסגולה"), הר הבית נחל קדרון, הר הצופים והר הזיתים, הר ציון, חומת העיר ושעריה ומערת צדקיהו. (זוטא וסוקניק 1920, עמ' 124).

בספרו 'ארץ ישראל וסוריה הדרומית' שיצא בשנת 1921 (אייר תר"פ), ממליץ ישעיהו פרס על מסלולי טיולים בירושלים. בין השאר הוא מונה את האתרים: הכותל המערבי, הר הבית, הרובע היהודי, נחל קדרון, החומה ושעריה, חצר המטרה, הר הזיתים ומערת צדקיהו, עליה הוא מציין כי נתגלתה מחדש בשנת 1852, היא ארוכה ומפותלת, יש להצטייד בנרות ועל מורה הדרך 'להמציא' מראש מפתח לכניסתה (פרס 1921, עמ' 178-179).

משנת 1921 פעלה בירושלים 'ועדת התרבות' מטעם ההסתדרות. בין פעולותיה היו הקניית השפה העברית והטמעתה, פעילות בקרב בני הנוער, סיורים וטיולים בירושלים ובסביבתה בהדרכת דוד אבישר והרצאות בידיעת הארץ מפי זאב וילנאי:

הננו מונים כבר את השנה השניה לקיום הטיולים. בקיץ שעבר ביקרו את פנים ירושלים. בחורף זה כוונה התכנית לסביבות ירושלים ולפעמים התכנית מתרחבת עדי הגיעה למצפה, רָמָה, בית לחם וכו'. מתכננים לטיולים גם לשכם, חברון, יריחו ים המלח וכו'. מנהל הטיולים הוא הח' אבישר הרואה ברכה בעבודתו והחברים נהנים מהסברותיו והערותיו.⁷

על קירות מערת צדקיהו פזורות מספר כתובות גרפיטי המציינות את מטיילי אגודת התרבות או ועדת התרבות. במהלך שנות ה-20 התרבו גם סיוריהן של תלמידות בית המדרש למורות 'מזרחי' שכללו את ירושלים ואתריה (מגדל דוד, הר הזיתים, הר הצופים ועוד), והתרחבות המסלולים שבסביבה הקרובה לעיר כמו מוצא, עין כרם, נחל פרת ועוד (שפנייר 2017).

לקראת סוף שנת 1921 החלה לפעול בירושלים הפלוגה הירושלמית של גדוד העבודה. חבריה עסקו בעיקר בחציבה, סיתות ובניה. פלוגה זו היתה לימים הגרעין המייסד של קיבוץ רמת רחל בדרום העיר. מלבד המניע הכלכלי, מציאת מקורות תעסוקה ופרנסה לחברי הגדוד, פעלו חברי הגדוד גם במישור התרבותי-חברתי. מלבד הרצאות, סמינרים חינוכיים, ערבי תרבות, אומנות ועוד, התפתח והתחזק הקשר עם העיר ירושלים ותושביה. החוגים וההרצאות של הפלוגה נפתחו בפני הנוער והציבור הירושלמי, ובערבי שבתות וחגים נהגו חלק מחברי הפלוגה להשתתף בתפילות בבתי הכנסת בירושלים (מיכאלי ואביגדורי-אבידוב 2004, עמ' 192-207; לבסקי 1989, עמ' 260-235). מטבע הדברים ככל שהרבו חברי הפלוגה לסייר ולטייל בה ובסביבתה, התפתחה הכרות אינטימית יותר עם העיר. מסלול הסיורים עבר בנתיב האתרים המוכר: הכותל, הרובע היהודי, מגדל דוד, נחל קדרון והר הצופים. כך מתאר למשל איש הפלוגה מרדכי פרידמן (איש שלום):

השבתות היו מיועדות לטיולים. בשבתות הראשונות ערכנו סיורים בעיר העתיקה, טיילנו בלא חשש בכל הסימטאות. הגענו לכל פינה. יוצאי הישיבה שבינינו ואלה שלמדו תנ"ך

ז.ר. עבודת התרבות בירושלים, הפועל הצעיר 8 בפברואר 1924.

הכירו הרבה מן המקומות מתוך הכתובים. עתה חווינו את הפגישה עם מקומות היסטוריים שידענו עליהם רק בתיאוריה מתוך הספרים. כך ענתות, כך שמואל הנביא, סנהדריה, יד אבשלום וקבר זכריה, הר הצופים והר הזיתים. היתה סקרנות רבה מאוד. (פרידמן-איש שלום 1989, עמ' 98).

פרידמן הגיע לירושלים בראשית שנת 1924 והיתה זו לו הפגישה הראשונה עם העיר ההיסטורית. המפגש הראשון עם הכותל, הרובע היהודי והעיר העתיקה גרמו לו להתרגשות רבה ועוררו בו גשות לאומיים עזים. בדבריו הנרגשים ניתן לראות רמזים ברורים לנוכחותה של תודעה לאומית כלפי ירושלים:

כשאתה בא ורואה במו עיניך את העיר ירושלים ואתה רואה בפעם הראשונה את הכותל המערבי, זו הרגשה שאין לבטאה במילים. הכותל הוא בכל מצב הכותל. ואתה נגעת באבניו, הנחת את ראשך עליו. נקשרת כאילו באופן פיזי אל אלפי שנות היסטוריה יהודית בארץ ישראל. (איש שלום 1989, עמ' 97).

תיאור דומה ולא פחות מרגש מספק לנו המדריך הידוע לידיעת הארץ זאב וילנאי. וילנאי עלה לירושלים באותן שנים כדי ללמוד הוראה בבית המדרש למורים (הוסמך להוראה בשנת 1922). את מסעו מחיפה לירושלים הוא עשה ברגל וברכבת משא. המפגש הראשון עם ירושלים עורר בו התרגשות רבה:

בהתקרבנו אל ירושלים שרק הקטר שריקה ארוכה וליבי דפק בקרבי בעוז מרוב התרגשות [...] ראשית כל רציתי לראות את הכותל המערבי שעליו חלמתי משחר ילדתי. יצאתי ברגל אל העיר העתיקה וכולי מלא התפעלות מן החומה, משער יפו וממגדל דוד שלצידו. נכנסתי לתוך העיר העתיקה וירדתי במדרגות מעוקלות, בין בתים קטנים ומגובבים, אל הכותל. בביתי לא חונכתי על תפילות, אולם כאן ליד הכותל, הרגשתי צורך לשפוך את רחשי ליבי בדברי תפילה והודיה. (וילנאי תשל"ה, עמ' 33).

בפסח של שנת 1924 ערך זאב וילנאי סיור מקיף בירושלים מטעם אגודת המשוטטים. בין האתרים בהם ביקרו: מגדל דוד, העיר העתיקה והכותל המערבי, חומות העיר ושכונותיה החדשות. וילנאי חידש אז בסיורו המאורגנים את מנהג הקפת חומות ירושלים במיוחד בערבי תשעה באב. המגמה היתה כאמור חינוכית לאומית: "אגודת המשוטטים עושה פעולות להפצת ידיעת המולדת, כדי להחיות את ארצנו לפני העולים השבים אליה".⁸

⁸ סיור פסח בירושלים 1924 עם זאב וילנאי והמשוטטים, תיעוד מתוך הסרט 'בנים בונים' שהופק ביוזמת קרן היסוד וזולם על ידי יעקב בן דב בשנת 1924.

בני הנוער וירושלים בשנות השלושים

בעיתונות שנות ה-30 ניתן לקרוא בין השאר על: טיול מטעם 'הסתדרות צעירות עבריות', שביקרו במערת צדקיהו, חצר המטרה, נחל קדרון ועמק יהושפט.⁹ על אירגון 'ישראל הצעיר' בירושלים "המסדר היום טיול למקומות ההיסטוריים: שער שכם, מערת צדקיהו, ביר איוב, עמק יהושפט, יד אבשלום, קברי הנביאים, נחל קדרון, השילוח, הר ציון והכותל המערבי".¹⁰ כמו כן ניתן לקרוא על טיולי 'ועדת התרבות' של הסתדרות ירושלים בהדרכת דוד אבישר: שער שכם, מערת צדקיהו, חצר המטרה, קבר ישו עפ"י גורדון (קבר הגן), מנזר הדומינקנים, חומת אגריפס (החומה השלישית), קברי המלכים.¹¹ תיאור של ביקור מיוחד ומאתגר במערת צדקיהו משנת 1937, מספק לנו סופר העיתון 'בדרך':

בעצם יום בהיר אחד פתחה מערה איומה את פיה ובלעה אותנו, קבוצה של שלושים איש ואשה, בתהום מחשכיה למשך שעה ארוכה וסגרה עלינו את המוצא [...] הזדיינו בלפידים, נרות ופנסים ונכנסנו פנימה במעבה האדמה. הפקרנו את עצמנו בידי מורה הדרך. והדרך-מבוך המוביל לכל שבעת מדורי הגהינום. קיבלה את פנינו עלטה כבדה, פשוט בידים תמששנה [...] ומעל ראשנו קמרון סלעים מוצק הסוגר עליך את אור היום שאון החיים, המיית ירושלים של מעלה.¹²

כתובות גרפיטי משנים אלו מתעדות למשל סיורים בירושלים של 'לגיון הצופים' מתנועת המחנות העולים משנת תרצ"ג ושל תלמוד תורה 'דורש ציון' מאלול תרצ"ה. המחנות העולים החלה לערוך מסעות רגליים כבר בראשית שנות השלושים, ראתה בטיולים חלק מרכזי מהווי החיים של הנוער ויסוד חשוב במשנתה החינוכית (כפכפי 1975; טהון 1990; אהרונסון 2017). הכתובת במערת צדקיהו מתארת ככל הנראה את אחד הסיורים הראשונים של חברי 'לגיון הצופים' בירושלים ובסביבתה. עדותו של עוזי נרקיס, אחד מחניכי התנועה בירושלים, לימים איש פלמ"ח ואלוף בצה"ל, לא משאירה מקום לספק בנוגע להיכרות של חברי המחנות העולים עם ירושלים:

הצטרפתי אל תנועת המחנות העולים בגיל רך ונלכדתי מיד בקסמיה. יפה היתה בעיני ודרכה נקשרתי באהבת מולדת ועם. התבשמתי בשמחת החיים שלה, בשירה בציבור בשאון גדול, בערבי חג ושבט - בהם נערכו הפעולות בצריף. עם המחנות העולים למדתי להכיר את ירושלים, את שכונותיה, רחובותיה, דרכיה וסימטאותיה. בשורותיה יצאתי למסעות ביהודה ובשומרון, מן הים ועד הירדן, מן הגלבוע ועד הרי חברון (נרקיס 1975, עמ' 12).

⁹ בירושלים, הארץ 25 בנובמבר 1932.

¹⁰ ירושלים, דאר היום 27 בספטמבר 1934.

¹¹ ירושלים בחברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, דאר היום 3 באפריל 1934; 'טיול פסח שני בירושלים ובסביבותיה', דאר היום 23 באפריל 1935; 'בירושלים, הארץ 12 באפריל 1936.

¹² א' וויזאנסקי, 'במעמקי מערת צדקיהו', בדרך 4 ביוני 1937. בדרך- שבועון בשפה העברית שיצא לאור בורשה במהלך שנות השלושים של המאה הקודמת.

תמונה מס' 2: צריף לגיון
הצופים בירושלים 1929
באדיבות: חגי בן גוריון,
ארכיון בית השיטה.

תנועות הנוער בירושלים בשנות הארבעים

בשנות הארבעים התרבו הביקורים בירושלים כפי שמעידות הכתובות הרבות במערת צדקיהו משנים אלו, על אף שבימי מלחמת העולם השנייה נבנה בפתחה קיר אבן, והיא הפכה למקלט מחסה להפצצות.¹³ בין הקבוצות הרבות שתיעדו את ביקורן במערה באותן שנים: השומר הצעיר-גרעין אילון (3/4/1940), סמינר הנוער העובד (1941), קן ראשון לציון (15/12/1941), חברת הנוער בתל יצחק (27/4/1941), חברי קיבוץ גשר (1941) ועוד כתובות רבות של מבקרים בודדים (אלמכיאס 2025).

באותן שנים פורסם ספרו של חובב בן עמי "סוד מערת צדקיהו" בו הוא מעבד מחדש את מדרש האגדה על אודות מנוסתו של צדקיהו ליריחו. הוא מתאר כי לצדקיהו היתה תכנית מפורטת של המערה ומבואותיה, שאותה הוא שמר בסוד והפקידה בידי קרוביו. בתכנית מצויינים המקומות בהם טמונים במערה אוצרות המקדש שלקח איתו צדקיהו במנוסתו. הסוד הכמוס הזה נשמר רק בידי צאצאי המלך והתגלה מחדש על ידי אחד מצאצאיו בדורות האחרונים, המנסה לחשוף מחדש את סודה של המערה (בן עמי-יודילוביץ 1944). גם במקרה זה כוונת המחבר הייתה ליצור זיקה בין קורות העם היהודי בעבר למאבקו הלאומי באותן השנים. הסיפור מגולל את קורותיו של צעיר ירושלמי בתקופת המנדט המוצא את עצמו נאבק עם רעיו באחת הכנופיות הערביות המסתתרת בירכתי המערה, כאשר באחת הפעולות הוא מוצא בה את מותו: "ומטעם זה יש ללמוד זכות על 'סוד מערת צדקיהו' כי המחבר הצליח במידה מסויימת לציין דרך וכוון לסיפור יהודי לנוער, סיפור שנוטה חסד גם לעבר וגם להווה".¹⁴ לא בכדי היו אלו שעותיהן היפות של תנועות הנוער שטיפחו בקרבן את אתוס ההקרבה וההגשמה ברוח אותם הימים. להלן מספר

¹³מקלטו של שלמה המלך, הבוקר 18 במאי 1941.

¹⁴עמנואל בן גוריון, 'עם קריאה ראשונה- חובב בן עמי סוד מערת צדקיהו', דבר 22 בספטמבר 1944.

דוגמאות לסיורים בירושלים משנות הארבעים ומספר דוגמאות לתיעוד ביקורים מאותן שנים בכתובות גרפיטי במערת צדקיהו:

אגודת הסטודנטים הדתית 'יבנה' יצאה לסיור בירושלים במהלך חג הפסח של שנת תש"ב. מסלול הסיור כלל תפילה בכותל המערבי, ביקור ברובע היהודי, מערת צדקיהו והר הזיתים, מוזיאון רוקפלר, קברי המלכים, הר הצופים והאוניברסיטה העברית. באווירת חג החירות שולבו בסיור הדרכות ושיחות 'מענייני היום, על ערך החירות ותפקידנו בשעה זו'.¹⁵ 'ועדת התרבות' ערכה ביוני באותה שנה סיור בירושלים בהדרכת זאב וילנאי לבתי הכנסת של העיר העתיקה, חומותיה, שעריה ומערת צדקיהו.¹⁶ ביום שבת בחודש מאי 1944 התארגן טיול לירושלים מטעם מערכת עיתון 'הבוקר' לילדים ובשיתוף פעולה עם הקן הירושלמי של 'הנוער הציוני'. מסלול הסיור בירושלים כלל את: הרובע היהודי על אתריו, הכותל המערבי, קברי המלכים, מערת צדקיהו, יד אבשלום, חומות העיר העתיקה, הר הזיתים, כפר השילוח, בתי כנסת וכנסיות.¹⁷

גוף חשוב שקיים סיורים חינוכיים לתלמידים ונוער היה 'האגודה העברית למען ירושלים'. האגודה נוסדה בירושלים בשלהי חודש נובמבר שנת 1942, בראשה עמד המחנך, הגיאוגרף וההיסטוריון ישעיהו פֶּרֶס, עסקן ציוני מהבולטים והפעילים אז בירושלים. היוזמה להקמת האגודה היתה של משכילים ירושלמים, שעקבו בדאגה אחר התדרדרות מצבם הפיזי של אתרים ארכאולוגיים בעיר בכלל ושל אתרים יהודים בפרט. אחת הפעולות העיקריות שקבעה לה האגודה עם הקמתה הייתה קיום סיורים לימודיים עממיים באתרים היסטוריים בעיר, כגון: החומה השלישית, קברי הסנהדרין, שער שכם, מערת צדקיהו, קברי המלכים, שכונת שמעון הצדיק, נבי סמואל ועוד. בין השאר ארגנה האגודה 'עליות לרגל' וצעדות המוניות של תלמידים ותנועות נוער לירושלים, בעיקר במועדים משמעותיים וסמליים כמו: פסח, שבועות, סוכות ותשעה באב.¹⁸ המניע לפעולות אלו היה חינוכי לאומי, כפי שמעיד ישעיהו פרס מייסד האגודה:

האגודה, השתדלה להפיץ ברבים את רעיונותיה ומטרותיה בכל הדרכים, בספרות ובמדע, בהרצאות פומביות ובאספות עם, שבהם אמרנו לעורר בדור שלנו את אותה הכמיהה לעיר הקודש [...] 'האגודה למען ירושלים' יזמה משכבר, לפני קום מדינת ישראל, את דבר חידוש העליה לרגל, לעורר בלב העם את רגשות האהבה למרכזנו הלאומי, הדתי והתרבותי. קווינו ונתכוונו להגיע למטרה נעלה זו ע"י בני הנוער שלנו. בהסכמת מחלקת החינוך, ובמידה

¹⁵ ב"ז, 'בארגון תבונה', הצפה 12 באפריל 1942.

¹⁶ 'טיול לעיר העתיקה', דבר 24 ביוני 1942. זאב וילנאי הוביל מאות טיולים בירושלים ובסביבתה לאורך כל תקופת המנדט. במדריך הסיורים שהוציא בשנת 1945 הוא מציע מתווה לסיור בן יום בירושלים הכולל בין השאר את: שער יפו, מגדל דוד, הרובע היהודי, שער האשפות, הכותל, שער שכם ומערת צדקיהו. (וילנאי תש"ה, עמ' 29).

¹⁷ 'הבוקר לילדים לילדי ירושלים', הבקר, 16 מאי 1944.

¹⁸ למשל סיורים למסיימי בתי ספר העממיים (כתות ח') בשנת"פ מחלקת החינוך של הוועד הלאומי התקיימו בקיץ 1945 לקראת ט' באב ולרגל יום הזיכרון למאורעות ת"ח ות"ט, ראו התכתבות י' פרס עם מ' סולוביצ'יק מהוועד הלאומי יולי 1945 - יוני 1946, אצ"מ 12\A471; (פרס 1964, עמ' 183-184).

ידועה גם בשיתוף פעולה מצדה, עובדה אז תכנית מפורטת להעלות לירושלים את גומרי בתיה"ס היסודיים מכל הארץ, שיקבלו את תעודות הגמר בירושלים כשהן חתומות בחותמת ירושלים, בצירוף סיכה עם סמל ירושלים, לזכר החוויה הגדולה מימי נעוריהם. (פרס 1964) קשה לאמוד במדויק את מספר המטיילים שהשתתפו בסיורי האגודה בירושלים, אך מרשימת הפירסומים בעיתונות ובתיעוד שהשתמר בארכיון האגודה הרי שמדובר במאות סיורים בין השנים 1942-1947 בהשתתפות אלפי בני נער.¹⁹

סיורי הפלמ"ח בירושלים

קטנה היא ארצנו ואף על פי כן רבים בה המרחבים הבלתי ידועים אשר רגל עברית לא דרכה בהם. לפיכך שקד הפלמ"ח לגלות את הארץ לנוער העברי ולטעת בו באורח מוחשי את הרגש החי אל ארץ ישראל השלמה. לא כמשאת נפש ערטילאית, אלא כמולדת אשר אותה ידע בצעדו ובהזינו בה את עיניו. (גלילי 1956, כרך ראשון עמ' לא-לב).

מסעות הפלמ"ח לנגב ולמדבר יהודה הם מן המפורסמות. חלק ממחלקותיו ערכו מסעות ארוכים גם בגב ההר כמו במרחב שכם, הר חברון, שפלת יהודה ובקעת הירדן (חרובי ורגב 2017, עמ' 186-187; אלמכיאס 2022). בכתובים ובתצלומים מתקופת המסעות עולה כי היו גם מסעות וסיורים לירושלים. למשל, ברשימת הסיורים של מחלקת הסיירים של פלוגה ה' (הדרומית) מופיעים מספר מסעות שכללו ביקור או סיור בירושלים: א. בחודש ספטמבר 1943: מסע של שלושה ימים מבן שמן, שילתה, בית חורון, גבעון, בית חנינה ונוה יעקב, ירושלים (נסיעה ברכבת), נען וגבעת ברנר. ב. בחודש אפריל 1945: מסע של חמישה ימים מבן שמן, קרית ענבים, צובה, עין כרם, בית צפפה, רמת רחל, ירושלים, שכם (פסח השומרונים בהר גריזים), שועפת ונוה יעקב, מעלה החמישה, סריס ובית מחסיר, מערת התאומים והר טוב. ג. בחודש פברואר 1946 מסע מירושלים לנגב (בית אשל, מעלה עקרבים ועוד), חזרה לירושלים ומשם לבית הערבה. מסעות רבים אחרים יצאו או הסתיימו בירושלים (חכלילי 1987, עמ' 201-203). וראו שם בצירי המסעות שבנספח המפות).

תמונה מס' 3: פלוגה ה' הדרומית ברקע מגדל דוד והחומה. 16 בנובמבר 1943. באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח

¹⁹ראו במסמכי האגודה בארכיון ישעיהו פרס ובספר הפרוטוקולים של ישיבת האגודה, אצ"מ 37\471.A.

דוגמה נוספת- פלוגה ח' של הפלמ"ח הוקמה בראשית 1944, כמהלך מחושב מצד מטה הפלמ"ח, שהעדיף בניית מסגרת נוספת וקיום כוח מגוייס בסמוך לירושלים. הפלוגה, שאנשיה באו מכל מגזרי האוכלוסייה, חנתה, תוך קיום משטר עבודה, אימונים ומסעות, בקריית ענבים, רמת רחל, בית הערבה ומאוחר יותר גם במעלה החמישה וכפר עציון. בין מטרות הפלוגה היו הכרת ירושלים וסביבתה וחיזוק העורף הביטחוני שלה:

המטה החליט לבסס את הפלוגה בסביבת ירושלים דווקא, בירת העם היהודי ומרכז התנועה הציונית והיישוב, ששימשה גם בירה לממשלת המנדט [...] האמנו שהקמת פלוגת פלמ"ח בסביבות ירושלים תגביר את ביטחונה של העיר העברית ותוסיף לביטחונם של יישוביה החקלאיים המבודדים. כמו כן יהיה סיפק בידינו ללמוד את אזור ירושלים, חופי ים המלח ומדבר יהודה לקראת העתיד. (גלעד 1956, כרך ראשון, עמ' 243)

במחלקות של פלוגה ח' שחנתה בירושלים, היו ימי הלימודים מוקדשים ללימודי ירושלים בתקופות שונות בהיסטוריה, צבאות היהודים בזמן הכיבוש הרומאי. תוך סיורים וביקור בבית נכות וכו'. נעזרנו בלימודים אלה במרצים של האוניברסיטה העברית. (שם, עמ' 452).

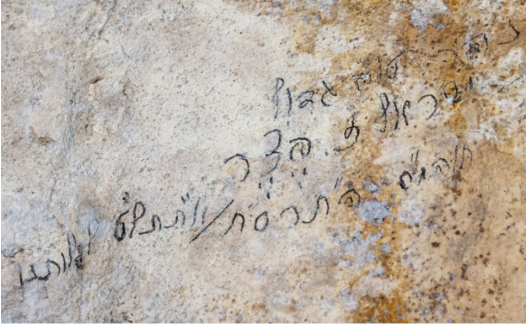
יש יסוד להניח כי סיירי הפלמ"ח ששהו ולמדו על ירושלים, צעדו בעקבות קודמיהם בנתיב האתרים המוכר והידוע בעיר. פרק זה של סיורים ומסעות במסגרת פלוגות הפלמ"ח בירושלים הוא המשך טבעי וישיר לפעילות הנוער ותנועות הנוער בירושלים בתחום זה, בתוספת הצורך המבצעי לחיזוק ירושלים על סמליותה ההיסטורית.

תמונה מס' 4: פלוגה ח' בבית החופשית (קבר בני חייזר) ירושלים. 1944.
באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח.

תודעה ירושלמית לאומית-דיון

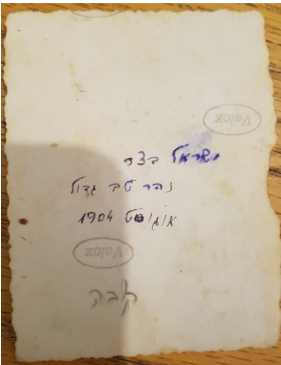
את הדיון בנוגע לשאלת הזיקה הלאומית שעוררו הסיורים בירושלים בעת החדשה, אני מבקש להדגים באמצעות כתובת גרפיטי מיוחדת ממערת צדקיהו:

תמונה מס' 5: נהר טוב גדול. ישראל ז. בָּצָר.
חוהמ"ס התרס"ח/א'תתל"ט לגלותנו.
צילום: הודיה סעדיה

נהר טוב גדול - המושבה החקלאית נהר טוב הגדולה ('נגרטוב') בפלך חרסון שבאוקראינה. ישראל ז. (זוסי) בָּצָר - 'זוסי', כינוי בידיש שהוענק לו בילדותו, שמשמעותו סוכר או מתוק. חוהמ"ס (חול המועד סוכות) תרס"ח (שנת 1907) / א'תתל"ט לגלותנו (1838 שנה לחורבן בית שני).

מיהו ישראל בצר? ומה מיוחד בכתובת לדיון בנושא מאמר זה? ישראל בָּצָר נולד ב-1883 במושבה החקלאית היהודית "נהר-טוב הגדולה" (בעגה הרוסית- 'נגרטוב') שבפלך חרסון שבאוקראינה ליעקב וציטה בצר, משפחת חקלאים מזה דורות.²⁰ ב-1904 היגרה המשפחה לארגנטינה וב-13 באוגוסט 1907 כשמלאו לו 24 שנים עלה ישראל ארצה במסגרת העלייה השנייה. ב-ג' באלול תרס"ז הגיע לנמל יפו.

תמונה מס' 6:
ישראל בצר בשנת 1904.
באדיבות: אל"מ (מיל') מוקי בצר

²⁰אתר המושבות היהודיות בפלך חרסון (אוקראינה) - <https://web.archive.org/web/20140801104523/http://moshavot.com/index.htm>

תחילה עבד בצר בפתח תקוה, מסחה ויבנאל, בהמשך היה ממייסדי קבוצת אום ג'וני. בעקבות הצלחת הקבוצה הוחלט שאדמות אום ג'וני יימסרו לידי חברי קומונה שהתארגנה בחדרה, להקמת יישוב חדש שייקרא דגניה. שם, ב-1910 נשא ישראל לאשה את שפרה שטורמן, אף היא ממייסדות קבוצת אום ג'וני. בתום שנה בדגניה היה הזוג שותף להקמת הקואופרציה ולימים הקיבוץ - מרחביה. בשנת 1921, נוסד היישוב נהלל - צורת התיישבות חדשה שאת עקרונותיה גיבשה קבוצה קטנה מחברי מרחביה, ביניהם ישראל ושפרה בצר. בשנת 1932 נבחר ישראל בצר להיות "מוכתר הכפר", מינוי רשמי שהעניקו שלטונות המנדט הבריטי ליושב ראש ועד הכפר. בצר היה חקלאי ברמ"ח אבריו ופעיל ציבור כל חייו, בין יוזמי הקמת הסתדרות הפועלים החקלאיים בגליל, שהפכה לימים ל'הסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל'.²¹ ישראל בצר נפטר ב-1962 ונקבר בבית הקברות בנהלל. נכדו הוא לוחם סירת מטכ"ל אל"מ (במיל') משה (מוקי) בצר. מוקי קרוי על שם דודו משה בצר ששירת בצבא הבריטי ונהרג במלחמת העולם השנייה כשטבע על האוניה אָרינפּוֹרָה.²² במבצע אנטבה היה מוקי בצר סגנו של יוני נתניהו ובפועל מפקד כוח הפריצה לטרמינל הישן וחילוץ החטופים. בצר השתתף כלוחם ומפקד במבצעים נועזים רבים, היה היוזם והמפקד הראשון של יחידת שלדג ומייסד המכינה הקדם צבאית 'מנשרים קלו' השוכנת בבסיס"ש חוף כרמל שליד קיבוץ מעגן מיכאל. (בצר, 2015, פרק ראשון).

תמונה מס' 7: ישראל ושפרה בצר וארבעה מילדיהם באדיבות: אל"מ (מיל') מוקי בצר

לאחר תחקיר ביוגרפי והשוואה עם כתב ידו בעברית ממכתבים אחרים מאותן השנים ובהתאמה מלאה בין זהות כותב הגרפיטי במערה לבין ישראל בצר מנהלל, למדנו כי בצר ביקר בירושלים במהלך חג הסוכות, שבועות ספורים לאחר עלייתו לארץ.²³ נראה שהביקור הסב לו התרגשות רבה והוא ציין את התאריך למניין שנות הגלות שהיה מקובל באותן שנים. אתתל"ט - היא שנת 1907 על פי ספירת המסורת היהודית למניין חורבן בית המקדש השני. השימוש בנוסח זה, מניין

²¹ ש' דיון, 'ישראל בצר - מראשוני המייסדים', דבר, 11 ביולי 1958.

²² ב-1 במאי 1943 עלתה פלוגה 462 עם 300 לוחמי הישראלים ועם עוד מאות לוחמים בריטים על אוניית הדגל הבריטית אָרינפּוֹרָה שהפליגה מנמל אלכסנדריה ממצרים לאי מלטה, כדי להיערך למתקפה נגד הצבא הנאצי על אדמת איטליה. הספינה זוהתה על ידי מפציצים גרמנים שפגעו בה באמצעות טורפדו. הפגיעה הייתה קטלנית והספינה טבעה בתוך ארבע דקות. כ-300 מאנשי הספינה נהרגו, מתוכם 138 לוחמים ישראלים מפלוגה 462, ביניהם משה בצר שהיה אז בן שלושים. 140 לוחמים ישראלים ניצלו.

²³ דאיונות עם אל"מ במיל' משה מוקי בצר בחודשים מרץ-יולי 2021, יוני 2024.

השנה העברית 'לגלותנו', היה נפוץ בקרב צעירים ציוניים, במיוחד עולים חדשים, שביקשו להביע את המעבר המרגש מהגלות לארץ-ישראל והמפגש המחודש עם הנופים והאתרים התנ"כיים.²⁴

הכתובת שהותיר ישראל בצר במערת צדקיהו היא דוגמה מייצגת לתופעה של ביטוי הזיקה הלאומית דרך המגע המוחשי עם ירושלים. נער צעיר ואידיאליסט, חקלאי בן העלייה השנייה, מגשים חלום דורות ומגיע לירושלים. בין שלל האתרים שסביר להניח שביקר בהם בירושלים כמו הכותל, הרובע היהודי, מגדל דוד ועוד, הוא פקד את מערת צדקיהו שהיתה חלק אורגני במסלול המבקר בירושלים. באופן סימלי הוא מבקר בעיר בחג הסוכות, שהיה בעבר מועד עלייה לרגל לירושלים, וניתן רק לדמיין את תחושת החגיגות וההתרגשות שחש בצר באותם הרגעים. ישראל בצר חש ככל הנראה את החיבור הזה וביטא אותו ברישום בכתב ידו, בעברית, ובציון מניין שנות הגלות לחורבן ירושלים. לעדות זו הצטרפו עם השנים עדויות נוספות המייצגות פחות או יותר את אותו המוטיב: זיקה לאומית הנשענת על העבר ההיסטורי, הבאה לידי ביטוי במגע הפיסי עם אתר מורשת עברי קדום. תלמידי בתי ספר וחניכי תנועות נוער עבריות לאומיות כמו המחנות העולים, השומר הצעיר והנוער העובד פקדו את ירושלים ואתריה ואף בקרב סיירי הפלמ"ח, במיוחד פלוגת רמת רחל שישבה בירושלים, ניתן למצוא רמזים לזיקה לאומית זו כלפי ירושלים. מערת צדקיהו שבאופן סימלי ייצגה את המעבר הדמיוני מן הגלות לתחייה, מאפשרת דרך העדויות שהותירו המבקרים על קירותיה, הצצה למפגש המרגש הזה ועשויה ללמד אותנו פרק חדש ביחסי הנוער העברי לירושלים.

²⁴דוגמה נוספת היא המצבה על קברו של יוסף זלצמן בן קבוצת כנרת שנרצח בשנת 1913: "פ"נ יוסף בן לייב זלצמן מורשא. נרצח ביום ב' כ"ד מרחשון שנת אתתמ"ה לגלותנו...". כתובת גרפיטי דומה ממערת חריתון שבקרבת תקוע מציינת כי 'ביום ד' ו' ניסן אתתמ"ו בקרו את המערה' ולאחריה השמות ח. רבין, ק. רבין ועוד כמה שמות לא ברורים. מסורת מקובלת מחשבת את השנים לחורבן על ידי הפחתת 68 שנים מהשנה הנוצרית. שיטת מנייה זו הייתה נהוגה בעיקר בארץ ישראל, לאחר חורבן בית המקדש השני ועד לימי הביניים. עם עליית הלאומיות היהודית בשלהי שנות השמונים של המאה ה-19 התחדש מנהג התיארוך למניין החורבן והפך רווח יותר, הן בארץ והן בקרב חובבי ציון במזרח אירופה, ביוזמתם של מנהיגים ופעילים ציונים כמו: אליעזר בן-יהודה, נחום סוקולוב, צבי גרץ ועוד. עם סיום המלחמה ופירסום הצהרת בלפור התמעט השימוש בשיטה זו והונהג מניין חדש לגאולת ישראל. ראו: מלאכי 2009.